

Guia docent

Identificació de l'assignatura

Assignatura / Grup	20260 - L'Art de l'Antiguitat Tardana (s. IV-X) / 1
Titulació	Grau d'Història de l'Art (Pla 2014) - Segon curs
Crèdits	6
Període d'impartició	Segon semestre
Idioma d'impartició	Català

Professors

Professor/a	Horari d'atenció als alumnes					
	Hora d'inici	Hora de fi	Dia	Data d'inici	Data de fi	Despatx / Edifici
Antònia Juan Vicens <i>Responsable</i> antonia.juan@uib.es	16:00	17:00	Dimarts	09/09/2019	31/01/2020	CB 22 (Ramon Llull)
	15:00	16:00	Dimarts	01/02/2020	31/07/2020	CB 22 (Ramon Llull)

Contextualització

L'assignatura pretén analitzar les manifestacions artístiques generades durant el període conegut com Antiguitat Tardana (segles IV-X) que s'erigeix en un dels més complexos i plurals de tota la història de l'art. Aquesta complexitat en part s'origina per la confluència en un mateix període cronològic, i en ocasions en un mateix territori geogràfic, de cultures artístiques varies i de credos religiosos distints que obliguen a incloure sota una mateixa categoria historiogràfica expressions materials molt heterogènies. El coneixement i comprensió del context historicosocial serà bàsic per entendre el desenvolupament de les manifestacions artístiques d'aquest període que s'inicia en els darrers segles d'existència de l'Imperi Romà i finalitza entorn de l'any 1000, amb l'aparició del Romànic en el context europeu.

Requisits

Competències

Específiques

- * CE-1 Consciència crítica de les coordenades espai i temps (diacronia i sincronia) i dels límits i les interrelacions geogràfiques i culturals de la història de l'art
- * CE-6 Coneixement sistemàtic i integrat del fet artístic: diferents llenguatges, procediments i tècniques de la producció artística al llarg de la història

Guia docent

Genèriques

- * CB-3 Tenir la capacitat de reunir i interpretar dades rellevants de l'àrea d'estudi, per emetre judicis que incloguin una reflexió sobre temes destacats d'indole social, científica o ètica
- * CB-5 Desenvolupar les habilitats d'aprenentatge necessàries per a poder emprendre estudis posteriors amb un alt grau d'autonomia

Bàsiques

- * Podeu consultar les competències bàsiques que l'estudiant ha d'haver assolit en acabar el grau a l'adreça següent: http://estudis.uib.cat/ca/grau/comp_basiques/

Continguts

Continguts temàtics

1. Introducció al concepte d'Antiguitat Tardana
Historiografia. Periodització. El context estètic.

BLOC 1. Les darreres manifestacions romanes (c. 200-500)

2. Les manifestacions artístiques abans de la Pau de l'Església
Llocs de culte i d'enterrament. La plàstica lligada al món funerari.
3. L'art després de la Pau de l'Església. L'oficialització del Cristianisme
La basílica, el *martyrium*, el baptisteri. La promoció arquitectònica de l'emperador Constantí a Terra Santa. Les arts plàstiques i la codificació de la iconografia cristiana. Préstecs i còpies del món clàssic. La particularitat del cas hispànic.

BLOC 2. L'Imperi Roma d'Orient. El segle de Justinià

4. La política edilícia de Justinià a Orient i Occident
Arquitectura a Constantinoble i a les províncies. L'esplendor de Ravenna.
5. La configuració de la imatge abans del conflicte iconoclasta
La musivària. La producció eborària. L'art de la icona.

BLOC 3. "L'Europa de les Invasions"

6. La desaparició de l'Imperi Romà d'Occident i la nova configuració geogràficopolítica d'Europa
La configuració de "l'art d'invasions". La base romana *versus* la base germànica.
7. La Itàlia ostrogoda i llombarda
Orfebreria. Arquitectura. Mobiliari litúrgic.
8. El món irlandès i anglosaxó. L'art de les Illes Britàniques
El monacat irlandès i la seva arquitectura. L'escultura monumental en pedra. La il·lustració de llibres.
9. La Gàl·lia merovíngia
Orfebreria. Baptisteris, hipogeu i criptes. La producció de llibres miniats.
10. La Hispània visigoda
L'arquitectura monàstica. L'escultura aplicada a l'arquitectura. Els tresors de Torredonjimeno i Guarrazar.

BLOC 4. Formació i ascens de l'Islam

Guia docent

11. L'art dels omeies
Fonaments de l'art islàmic. La mesquita: origen, estructura i funció. Els palaus del desert.
12. L'art dels abbàssides
Bagdad, la ciutat palatina. El conjunt de Samarra. La introducció de la planta en T a les mesquites. Les tipologies del mausoleu i el ribat. Els palaus urbans. La decoració arquitectònica: els estils de Samarra. La miniatura.
13. L'art dels fatimites
Arquitectura del califat fatimita: mesquites, mausoleus i estructures de defensa. Les arts decoratives.
14. L'art del període cordovès
La mesquita de Còrdova durant l'emirat independent. El Califat de Còrdova. L'ampliació de la mesquita en època califal. La mesquita de Bab al Mardum o del *Cristo de la Luz*. El palau de Madinat al-Zahra i la *Puerta de la Bisagra Vieja*. La decoració arquitectònica d'època califal i els tallers de Madinat al-Zahra. L'art de l'objecte.

BLOC 5. L'alta edat mitjana. El primer art medieval

15. L'art carolingi
Bases per a la comprensió de l'art carolingi, la recuperació de l'imperi i la *Renovatio*. Els conjunts palatins. L'arquitectura monàstica. Innovacions en les esglésies carolíngies de planta longitudinal. Orfebreria i pintura miniada.
16. L'art de l'imperi del otons
El Sacre Imperi i el seu reflex en l'arquitectura i les arts plàstiques. Orfebreria i eborària.
17. La producció artística de la monarquia asturiana
L'art durant l'etapa paleoasturiana. La promoció artística d'Alfons II. L'art sota els regnats de Ramiro I i d'Ordoni I. L'etapa final de la monarquia asturiana, les manifestacions artístiques en temps d'Alfons III.
18. L'art del segle X a la península Ibèrica, entre mossàrab i repoblació
Problemàtica terminològica. L'arquitectura. Singularitat de la miniatura hispànica del segle X en el context europeu.

Metodologia docent

El mètode de treball de l'assignatura s'articula a través de diversos tipus d'agrupacions i sistemes de treball, dividits en sessions presencials i no presencials, com s'assenyala a continuació. S'ofereixen dos itineraris: Itinerari A (ordinari) i itinerari B. L'itinerari B està adreçat a aquells alumnes que no puguin garantir una presencialitat continuada i s'ha de fixar entre el professor i l'estudiant per mitjà d'un contracte acadèmic durant els primers quinze dies de classe (El marc normatiu general sobre l'itinerari alternatiu d'avaluació queda recollit en l'article 26.9 de l'Acord normatiu 10959/2014, de 18 de març, pel qual s'aprova el Reglament acadèmic de la Universitat. La informació completa i els requisits a complir per acollir-s'hi es poden trobar a la pàgina web de la Facultat de Filosofia i Lletres).

Amb el propòsit d'afavorir l'autonomia en l'adquisició de coneixements per part de l'alumnat, l'assignatura compta amb una Aula Digital, on l'alumnat tendrà en línia i al seu abast i disposició recursos electrònics específics, així com una via de comunicació directa amb la docent.

Guia docent

Activitats de treball presencial (2,4 crèdits, 60 hores)

Modalitat	Nom	Tip. agr.	Descripció	Hores
Classes teòriques	Classes magistrals	Grup gran (G)	Mitjançant el mètode expositiu, la professora establirà els fonaments teòrics que componen la matèria. A més, es donarà informació per a cada tema de tipus bibliogràfic, sobre el mètode de treball i el material que haurà d'utilitzar l'alumnat per preparar de forma autònoma determinats continguts.	30
Seminaris i tallers	VIII Seminari d'Estudis Medievals	Grup mitjà (M)	Si s'obté el finançament necessari es realitzarà el Seminari d'Estudis Medievals. Els alumnes hauran d'assistir-hi en un 80% (control d'assistència amb el full de signatures, indispensable per tal d'aconseguir el correponent certificat) i hauran de lliurar una ressenya sobre una o bé dues conferències segons indicacions de la docent. La ressenya haurà de tenir una extensió concreta -a determinar- i s'haurà de contrastar amb bibliografia.	10
Classes pràctiques	Activitats pràctiques	Grup gran (G)	Sessions monogràfiques supervisades per la docent amb participació compartida (docent i estudiants) centrades en l'anàlisi d'obres d'art o conjunts específics i/o en el comentari de textos especialitzats, si s'escau.	9
Tutories ECTS	Prova oral	Grup petit (P)	ITINERARI A: Seguiment de l'aprenentatge i demostració dels coneixements i competències adquirits.	6
Tutories ECTS	Comentari d'obres i lliurament de ressenyes	Grup petit (P)	ITINERARI B: Anàlisi d'un conjunt d'obres d'art i exposició d'una d'elles davant la docent. Serà aquesta qui seleccionarà, de manera aleatòria, l'obra que l'alumne/a haurà de comentar oralment. A més, en el cas de no poder assistir al VIII Seminari d'Estudis Medievals, s'haurà de presentar una ressenya sobre un o bé dos textos a determinar per la professora.	1
Avaluació	Examen parcial 2	Grup gran (G)	Es realitzaran diverses preguntes, algunes poden ser sobre lectures -indicades prèviament per la docent- que substituirien determinades unitats didàctiques, i d'altres sobre els continguts temàtics. Els alumnes hauran de demostrar haver assolit les competències requerides.	2
Avaluació	Examen parcial 1	Grup gran (G)	Es realitzarà un examen sobre els continguts de l'assignatura. Se seguirà el procés d'aprenentatge de l'alumnat pel que fa a saber analitzar les obres objecte d'estudi i relacionar-les amb el seu context historicoartístic, social i cultural.	2

A començament del semestre hi haurà a disposició dels estudiants el cronograma de l'assignatura a través de la plataforma UIBdigital. Aquest cronograma inclourà almenys les dates en què es faran les proves d'avaluació contínua i les dates de lliurament dels treballs. A més, el professor o la professora informará els estudiants si el pla de treball de l'assignatura es durà a terme a través del cronograma o per una altra via, inclosa la plataforma Aula digital.

Activitats de treball no presencial (3,6 crèdits, 90 hores)

Guia docent

Modalitat	Nom	Descripció	Hores
Estudi i treball autònom individual	Estudi teòric i realització de les pràctiques	ITINERARI B: Elaboració i execució dels treballs. Preparació del contingut de l'assignatura sota la supervisió del professor.	45
Estudi i treball autònom individual	Estudi teòric i preparació de les proves avaluatives	Preparació dels treballs i assimilació dels continguts teòrics i pràctics amb la finalitat d'assolir les competències previstes.	45

Riscs específics i mesures de protecció

Les activitats d'aprenentatge d'aquesta assignatura no comporten riscos específics per a la seguretat i salut dels alumnes i, per tant, no cal adoptar mesures de protecció especials.

Avaluació de l'aprenentatge dels estudiants

ITINERARI A:

El procediment d'avaluació d'aquesta assignatura és producte del mètode de treball presencial i no presencial exposat anteriorment.

1. Prova oral: 1 punt.
2. Ressenya sobre una o dues conferències del VIII Seminari d'Estudis Medievals: 1 punt.
3. Examen parcial 1: 4 punts (**Atenció: és requisit imprescindible obtenir una nota igual o superior a 2, del contrari s'haurà de recuperar durant el període d'avaluació extraordinària**).
4. Examen parcial 2: 4 punts; període d'avaluació complementària (**Atenció: és requisit imprescindible obtenir una nota igual o superior a 2, del contrari s'haurà de recuperar durant el període d'avaluació extraordinària**).

Atenció: és requisit indispensable presentar-se a totes les proves per aprovar l'assignatura.

ITINERARI B:

1. Comentari d'obres i lliurament de ressenyes: 2 punts.
2. Examen parcial 1: 4 punts (**Atenció: és requisit imprescindible obtenir una nota igual o superior a 2, del contrari s'haurà de recuperar durant el període d'avaluació extraordinària**).
2. Examen parcial 2: 4 punts; període d'avaluació complementària (**Atenció: és requisit imprescindible obtenir una nota igual o superior a 2, del contrari s'haurà de recuperar durant el període d'avaluació extraordinària**).

Atenció: és requisit indispensable presentar-se a totes les proves per aprovar l'assignatura.

Frau en elements d'avaluació

D'acord amb l'article 33 del Reglament acadèmic, "amb independència del procediment disciplinari que es pugui seguir contra l'estudiant infractor, la realització demostradorament fraudulenta d'alguns dels elements d'avaluació inclosos en guies docents de les assignatures comportarà, a criteri del professor, una

Guia docent

menysvaloració en la seva qualificació que pot suposar la qualificació de «suspens 0» a l'avaluació anual de l'assignatura".

VIII Seminari d'Estudis Medievals

Modalitat	Seminaris i tallers
Tècnica	Treballs i projectes (no recuperable)
Descripció	Si s'obté el finançament necessari es realitzarà el Seminari d'Estudis Medievals. Els alumnes hauran d'assistir-hi en un 80% (control d'assistència amb el full de signatures, indispensable per tal d'aconseguir el corresponent certificat) i hauran de lliurar una ressenya sobre una o bé dues conferències segons indicacions de la docent. La ressenya haurà de tenir una extensió concreta -a determinar- i s'haurà de contrastar amb bibliografia.
Criteris d'avaluació	Lliurament en la data indicada i segons els requisits que s'indiquin d'extensió i format. Inclusió de referències bibliogràfiques sobre el tema. I certificat d'assistència al seminari (80% de les sessions).

Percentatge de la qualificació final: 10% per a l'itinerari A

Percentatge de la qualificació final: 0% per a l'itinerari B

Prova oral

Modalitat	Tutories ECTS
Tècnica	Proves orals (no recuperable)
Descripció	ITINERARI A: Seguiment de l'aprenentatge i demostració dels coneixements i competències adquirits.
Criteris d'avaluació	Es valorarà l'adequació de la resposta a la pregunta formulada, el discurs ben estructurat i la fluïdesa verbal.

Percentatge de la qualificació final: 10% per a l'itinerari A

Percentatge de la qualificació final: 0% per a l'itinerari B

Comentari d'obres i lliurament de ressenyes

Modalitat	Tutories ECTS
Tècnica	Altres procediments (no recuperable)
Descripció	ITINERARI B: Anàlisi d'un conjunt d'obres d'art i exposició d'una d'elles davant la docent. Serà aquesta qui seleccionarà, de manera aleatòria, l'obra que l'alumne/a haurà de comentar oralment. A més, en el cas de no poder assistir al VIII Seminari d'Estudis Medievals, s'haurà de presentar una ressenya sobre un o bé dos textos a determinar per la professora.
Criteris d'avaluació	Es valorarà l'anàlisi de les obres d'art segons el model lliurat pel docent, el rigor, el discurs ben estructurat i l'ús correcte del vocabulari científic i específic. Pel que fa a l'exposició oral, es tindrà en compte la fluïdesa verbal i la capacitat de comunicació i transmissió dels coneixements. Quant a les ressenyes, s'han de lliurar en la data indicada i segons els requisits que s'indiquin d'extensió i format. S'hauran de completar amb la inclusió de referències bibliogràfiques sobre el tema.

Percentatge de la qualificació final: 0% per a l'itinerari A

Percentatge de la qualificació final: 20% per a l'itinerari B

Guia docent

Examen parcial 2

Modalitat	Avaluació
Tècnica	Proves de resposta llarga, de desenvolupament (recuperable)
Descripció	Es realitzaran diverses preguntes, algunes poden ser sobre lectures -indicades prèviament per la docent- que substituirien determinades unitats didàctiques, i d'altres sobre els continguts temàtics. Els alumnes hauran de demostrar haver assolit les competències requerides.
Criteris d'avaluació	Es valorarà l'adequació a la pregunta formulada, l'ordre i la claredat expositiva, capacitat de relació i de síntesi, així com la correcta utilització del vocabulari específic. És imprescindible esmentar la cronologia aproximada i el període artístic de les obres. Si s'escau, en les preguntes sobre textos es valorarà la capacitat d'extreure les idees principals. Igualment, l'estructura ordenada i coherent del discurs expositiu i argumentatiu. ITINERARI B: En aquest examen s'avaluaran els continguts desenvolupats en les classes teòriques, preparats de forma autònoma per l'estudiant.

Percentatge de la qualificació final: 40% per a l'itinerari A amb qualificació mínima 2

Percentatge de la qualificació final: 40% per a l'itinerari B amb qualificació mínima 2

Examen parcial 1

Modalitat	Avaluació
Tècnica	Proves de resposta breu (recuperable)
Descripció	Es realitzarà un examen sobre els continguts de l'assignatura. Se seguirà el procés d'aprenentatge de l'alumnat pel que fa a saber analitzar les obres objecte d'estudi i relacionar-les amb el seu context historicoartístic, social i cultural.
Criteris d'avaluació	Es valorarà l'exposició estructurada, organitzada i clara de les respostes; la capacitat per fer anàlisis integrals d'obres d'art i l'ús amb propietat del vocabulari científic i específic. És imprescindible esmentar la cronologia aproximada i el període artístic de les obres. ITINERARI B: En aquest examen s'avaluaran els continguts desenvolupats en les classes teòriques, preparats de forma autònoma per l'estudiant.

Percentatge de la qualificació final: 40% per a l'itinerari A amb qualificació mínima 2

Percentatge de la qualificació final: 40% per a l'itinerari B amb qualificació mínima 2

Recursos, bibliografia i documentació complementària

Bibliografia bàsica

- BANGO TORVISO, I., *Alta Edad Media. De la tradición hispanogoda al Románico*, Madrid, 1989.
- BANGO TORVISO, I., *Arte prerrománico hispano: el arte en la España cristiana de los siglos VI al XI*. col. Summa Artis, Madrid, 2001.
- BALLESTEROS PÉREZ, J.M.; COBO RAYÁN, R.; RETAMAR CURA, C., *Guía artística de arquitectura visigoda en la Península Ibérica*, 2018.
- BARROSO CABRERA, R.; MORIN DE PABLOS, J. et alii, *Regia Sedes Toletana. El Toledo visigodo a través de su escultura monumental; la topografía de la ciudad de Toledo en la Antigüedad Tardía y Alta Edad Media*, 2 vols. Diputación de Toledo-Real Fundación de Toledo, Toledo, 2007.
- BECKWITH, J., *Arte paleocristiano y bizantino*, Madrid, 2007.
- BISCONTI, F.; BRACONI, M.; SGARLATA, M., *Arti minori e arti maggiori. Relazioni e interazioni tra Tarda Antichità e Alto Medioevo*, Tau, 2019.
- CASTELFRANCHI, L., *L'anno mille. L'arte in Europa dal 950 al 1050*, Jaca Book, 2018 (2000).

Guia docent

- CORTÉS ARRESE, M., *Arte bizantino*, Madrid, 1999.
- GONZÁLEZ BLANCO, A.; GONZÁLEZ, R.; MOLINA, J.A. (eds.), *Mozarabes. Identidad y continuidad de su Historia*, Universidad de Murcia, 2013.
- KAEFLEIN, I.; STAEBEL, J.; UNTERMANN, M. (eds.), *Cruce de culturas: Arquitectura y su decoración en la Península Ibérica del siglo VI al X-XI / Im Schnittpunkt der Kulturen. Architektur und ihre Ausstattung auf der Iberischen Halbinsel*: Vervuert/Iberoamericana, 2016.
- KITZINGER, E., *Byzantine art in the making: main lines of stylistic development in Mediterranean art 3rd-7th century*, Cambridge, Mass.:Harvard University Press, 1977.
- KRAUTHEIMER, R., *Arquitectura paleocristiana y bizantina*, Madrid, 1988 (reed.)
- MICHAUD, É., *Las invasiones bárbaras. Una genealogía de la historia del arte*, Adriana Hidalgo editora, 2017.
- MOMPLET MÍNGUEZ, A. E., *El arte hispanomusulmán*, Madrid, 2004.
- MORENO MARTÍN, F.J., *La arquitectura monástica hispana entre la tardoantigüedad y la alta edad media*, Oxford, 2011.
- SKUBISZEWSKI, P.; *L'art du Haut. Moyen Âge. L'art européen du VIè au IXè siècle*, Paris, 1998.
- UTRERO AGUDO, M.Á. (ed.), *Iglesias altomedievales en Asturias. Arqueología y arquitectura*, Madrid, 2016.
- VALLEJO TRIANO, A., *La ciudad califal de Madinat Al-Zahra: Arqueología de su excavación*, Córdoba, 2010.
- VILLALON, M.C., *Mérida visigoda. La escultura arquitectónica y la liturgia Badajoz*, Diputación Provincial de Badajoz, 1985.

Bibliografía complementària

BLOC 1

- BECKWITH, J.; *El primer arte medieval*, Barcelona, 1981 (1964).
- GRABAR, A.; *El primer arte cristiano*, Madrid, 1966.
- GRABAR, A.; *Las vías de creación en la iconografía cristiana*, Madrid, 1985.
- PALOL, P.; *Arte paleocristiano en España*, Barcelona, S/F.

BLOC 2

- BECKWITH, J.; *Arte paleocristiano y bizantino*, Madrid, 1997 (1970, 1979).
- CORTÉS ARRESE, M., *El arte bizantino*, Madrid, 1999.
- EVANS, H. C. y WIXOM, W. D. (eds.), *The glory of Byzantium : art and culture of the Middle Byzantine era : A.D. 843-1261*, Nueva York, 1997
- GRABAR, A.; *La edad de oro de Justiniano*, Madrid, 1967.
- MANGO, C.; *Arquitectura bizantina*, Madrid, 1975.
- TALBOT, D., *El arte de la era bizantina*, Barcelona, 2000.
- VELMANS, T. (ed.), *El mundo del icono, desde los orígenes hasta la caída de Bizancio*, Madrid, 2005.
- YARZA LUACES, J.; *El arte bizantino*, Madrid, 1991.

BLOC 3

- AILLAGON, J. L. (ed.), *Roma e I Barbari. La nascita di un nuovo mondo*, 2008
- CABALLERO ZOREDA, L.; MATEOS, P.; GARCÍA DE CASTRO, C. (eds.) *Asturias entre visigodos y mozárabes. Visigodos y Omeyas*, Madrid, 2012.
- DURLIAT, M.; *Des Barbares à l'An Mil*, París, 1985.
- I goti*, catàleg de l'exposició, Milano, Electa, 1994.
- GARCÍA DE CASTRO, C., *Arte Prerrománico en Asturias*, Oviedo, 2004
- HUBERT, J.; PORCHER, J.; VOLBACH, W.; *La Europa de la las invasiones*, Madrid, 1968.
- PALOL, P.; *Arte hispano de la época visigoda*, Barcelona, 1968.
- SCHAPIRO, M., *Estudios sobre el arte de la Antigüedad tardía, el Cristianismo primitivo y la Edad Media*, Madrid, Alianza, 1987.
- SKUBISZEWSKI, P.; *L'art du Haut. Moyen Âge. L'art européen du VIè au IXè siècle*, Paris, 1998.

Guia docent

WILSON, D. M., *Anglo-Saxon art. From the Seventh Century to the Norman Conquest*, London, Thames and Hudson, 1987

BLOC 4

BORRÁS, G.; *El Islam. De Córdoba al mudéjar*, Madrid, 1991.

DOODS, J.D. (ed.); *Al-Andalus. Las artes islámicas en España*, Madrid-New York, 1992.

ETTINGHAUSEN, R.; GRABAR, O., *Arte y arquitectura del Islam, 650-1250*, Madrid, Cátedra, 1996

GRABAR, O.; *La formación del arte islámico*, Madrid, 1990 (1973).

HATTSTEIN, M.; DELIUS, P. (ed.); *Islam. Arte y arquitectura*, Könemann, Barcelona, 2004.

HOAG, J. D. , *Arquitectura islámica*, Madrid, Aguilar, 1976.

MOMPLET MÍNGUEZ, A. E., *El arte hispanomusulmán*, Madrid, 2004.

BLOC 5

ÁRIAS PÁRAMO, L.; *Prerrománico asturiano. El arte de la monarquía asturiana*, Gijón, 1993.

CONANT, K.J.; *Arquitectura carolingia y románica*, Madrid, 2007 (1954).

DODWELL, C.R.; *Artes pictóricas en occidente 800-1200*, Madrid, 1995.

GRODECKI, L.; MÜTHERICH, F.; TARALON, J.; WORMALD, F; *El siglo del año mil*, Madrid, 1973 (1970).

WILLIAMS, J. (libre editat per MARTIN, T.), *Visions of the End in Medieval Spain*, Amsterdam University Press, 2016.

Altres recursos

S'aniran penjat a l'Aula Digital a mesura que avanci el semestre.

